

<https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.357>

УДК 930.25 (47+57)

*Нікіта ПЕТРОВ**

Знищення архівних документів КДБ СРСР (1954–1991 рр.)

Мета статті – дослідити мотивацію і підґрунтя процесу знищення значної кількості документів комуністичних спецслужб упродовж 1954–1991 рр.

Методологія та методи. Застосовуючи герменевтичний підхід, автор дослідив обставини формування, зберігання і перебіг процесу знищення значного документального масиву комуністичних спецслужб. Для досягнення зазначеної мети автор використав проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, статистичний методи та метод узагальнення і систематизації.

Висновки. Науковцям до останнього часу не були відомі кількісні характеристики документального масиву комуністичних спецслужб. Автор розкрив основні мотиви тривалого збереження у період правління Й. Сталіна чималої кількості справ із компрометуючою інформацією як на пересічних радянських громадян, так і на представників партійно-радянського апарату. Значна частина цих відомостей була зібрана під час Великого терору 1937–1938 рр., коли до арештованих громадян застосовувалися методи психологічного тиску та фізичні тортури. Після припинення масових операцій наявні матеріали надавали підстави для негайного арешту «скомпрометованих» громадян. Під час правління М. Хрущова саме цей фактор став причиною масового знищення документів періоду сталінської доби. Зокрема, були спалені справи оперативного обліку на більшість кремлівських очільників, працівників центрального та регіонального партійно-радянського апарату. Для запобігання накопиченню компрометуючої інформації були запроваджені граничні терміни зберігання окремих категорій справ оперативного обліку, особових та робочих справ агентів тощо. Демократизація країн Східної Європи другої половини 1980-х рр., захоплення архіву Міністерства державної безпеки НДР зумовили ухвалення керівництвом КДБ СРСР наказів про масове знищення окремих категорій документів. Розпад СРСР призупинив знищення документів, але значна частина документального спадку комуністичної спецслужби безповоротно втрачена.

* *Петров Нікіта Васильєвич* – Ph.D, співробітник науково-інформаційного та просвітницького центру «Меморіал» (м. Москва, Російська Федерація) [ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8431-1962>; e-mail: petrov@memo.ru].

Ключові слова: Великий терор, комуністичні спецслужби, ВЧК, МДБ, КДБ, архівні документи.

Спадщина Великого терору

Масові арешти під час Великого терору 1937–1938 рр. мали неминучим наслідком зростання у геометричній прогресії кількості осіб, на яких були отримані свідчення про їхню «змовницьку діяльність» та «приналежність до ворожих організацій». Від заарештованих громадян слідчі НКВС вимагали свідчень про «спільників». Тому імена майбутніх жертв десятками фіксувалися у кожній кримінальній справі.

Констатація основних недоліків у слідчому провадженні містилася у підписаному наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим і начальником ГУДБ НКВС СРСР Л. Берією наказі № 00701 від 23 жовтня 1938 р. У ньому, зокрема, йшлося про те, що органи НКВС були нездатні заарештовувати всіх, хто був згаданий у протоколах допитів:

«Слідчий часто не вживав необхідних заходів стосовно осіб, які проходили за свідченнями викритих ворогів народу».

Як результат,

«особи, прямо звинувачені у контрреволюційних злочинах, залишалися на волі»¹.

Стосовно осіб, проти яких свідчив заарештований громадянин, наказ вимагав збирати докладні установчі дані, наявні компрометуючі матеріали і доповідати начальнику слідчої частини для ухвалення рішення про проведення необхідних оперативних заходів. Як додаток до протоколів допитів, необхідно було складати списки осіб, яких «викривав» своїми свідченнями підслідний, із зазначенням прізвища, імені та по-батькові, року народження, місця і роду занять, у чому викривається і де перебуває². Під час передачі на облік завершеної слідчої справи до 1 (обліково-архівного) спецвідділу, до неї необхідно було додати

¹ Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (далі – ЦА ФСБ), ф. 66, оп. 1, д. 432, лл. 152–159.

² Там же.

«Список осіб, які проходять за свідченнями заарештованого». Начальник 1 спецвідділу повинен був скласти облікові картки на осіб, які були скомпрометовані свідченнями, і не притягнуті до відповідальності»³.

До наказу додавалася форма, згідно з якою слід було оформляти списки осіб, які проходили за свідченнями заарештованого:

1. Прізвища, ім'я, по батькові;
2. Рік і місце народження;
3. Місце роботи та посада;
4. Інші установчі дані: партійність, адреса тощо;
5. Хто дав свідчення;
6. Номери томів справи та сторінки;
7. Оперативні заходи: заарештований чи ні;
8. Відмітки 1 спецвідділу про взяття на облік⁴.

Станом на жовтень 1938 р. ситуація у НКВС СРСР вже почала змінюватися. Якщо у попередні місяці слідчі не встигали вчасно розслідувати «лавину» кримінальних справ (кількість арештів у країні доходило до 100 тис. осіб на місяць), то тепер, з помітним зменшенням числа арештів, з'явилася можливість з підвищеною увагою поставитися до опрацювання свідчень, даних на третіх осіб, і почати їх розшук. Звичайно, раніше, у 1937 – середини 1938 рр., провести подібні оперативно-розшукові заходи стосовно всіх осіб, згаданих у протоколах допитів, було практично неможливо. Оскільки, це десятки тисяч осіб – нових «ворогів народу».

У центральному апараті НКВС СРСР у Москві зберігалися і поповнювалися «бібліотеки копій протоколів допиту заарештованих» і картотеки на осіб, що проходили по їхнім свідченнях⁵. Ці матеріали були сконцентровані у слідчих частинах ГУДБ, ГЕУ, ГТУ та 4 відділі ГУДБ НКВС СРСР.

Накопичений за період Великого терору величезний масив «викривальних» документів не міг не хвилювати Й. Сталіна.

³ ЦА ФСБ, ф. 66, оп. 1, д. 432, лл. 152–159.

⁴ Там же.

⁵ Там же, оп. 1-т, д. 128-в. Приказ НКГБ СРСР № 009 от 25.02.1941 г.

Оскільки після припинення масових арештів серед високопоставлених представників номенклатури залишалося чимало тих, на кого були «викривальні свідчення», але їх не встигли використати для кримінального провадження. Отже, хтось міг «вислизнути» з-під арешту. Наприкінці 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія проявив ініціативу і наказом НКВС СРСР № 001579 від 19 грудня 1940 р. «Про заходи щодо використання матеріалів слідства за 1937–1939 рр.» організував при начальнику ГУДБ НКВС СРСР «спеціальну бригаду» з 4 слідчих. Її очолив начальник 1 відділу ГЕУ НКВС СРСР Павло Мешик. Співробітники, які увійшли до складу бригади, були звільнені від будь-якої іншої роботи і працювали під постійним контролем начальника ГУДБ НКВС СРСР Всеволода Меркулова. Їм доручалося:

- а) перевірити стан обліку осіб, які проходили за свідченнями, і порядок зберігання слідчих матеріалів (копій протоколів допитів) у всіх слідчих частинах НКВС СРСР;
- б) відібрати в архіві і скласти перелік протоколів допитів учасників «контрреволюційних організацій», зокрема розкритих у період 1937–1939 рр., що мають оперативний інтерес;
- в) організувати ретельне вивчення відібраних матеріалів для підготовки спеціальної доповідної записки «Про методи ворожої роботи учасників контрреволюційних організацій»;
- г) у процесі вивчення матеріалів оперативно, через відповідні управління та відділи, реалізовувати наявні матеріали слідства, що своєчасно не були використані⁶.

Діяти членам бригади належало швидко. Їм доручалося у п'ятиденний термін розробити і подати на затвердження план роботи. Загальний термін виконання роботи був визначений у 3 місяці.

У лютому 1941 р. підрозділи держбезпеки були виокремлені з НКВС СРСР у самостійний наркомат державної безпеки СРСР на чолі з В. Меркуловим. Кадрові переміщення й організаційні

⁶ ЦА ФСБ, ф. 66, оп. 1, д. 556, л. 172–173.

зміни стали причиною затягування термінів роботи бригади. В. Меркулов підписав наказ по НКДБ СРСР № 0062 від 28 березня 1941 р., де зазначалося:

«Наказом НКВС СРСР № 001579 від 19 грудня 1940 р. була створена спеціальна бригада для вивчення невикористаних свого часу матеріалів слідства за 1937–1939 рр. по справах учасників контрреволюційних, терористичних, шпигунських, диверсійних і шкідницьких організацій. Зважаючи на те, що ряд товаришів зі складу бригади вибули, покладена на бригаду робота у встановлений термін не була виконана»⁷.

Тому був сформований новий склад бригади на чолі з заступником начальника слідчої частини НКДБ А. Есауловим і шістьма його підлеглими. Їм знову надавався для виконання завдання 3-місячний термін роботи. На допомогу слідчим були направлені співробітники обліково-архівного відділу. Наказом пропонувалося:

«Начальнику 2 відділу НКДБ СРСР майору державної безпеки тов. Баштакову виділити спеціальну групу облікових співробітників у кількості десяти осіб. На групу покласти облік осіб, які проходять по свідченнях учасників контрреволюційних організацій, і передачу цих матеріалів до відповідних оперативних управлінь НКДБ СРСР для проведення необхідних оперативних заходів. Керівництво роботою групи також покласти на тов. Есаулова»⁸.

На наказі присутня резолюція, що свідчила про нетерпіння керівництва НКДБ СРСР отримати конкретні дані:

«Тов. Есаулову. Повідомте про результати роботи групи 16.04.41. Кобулов 15.04»⁹.

Війна й евакуація з Москви архівних матеріалів держбезпеки внесли свої корективи. Робота була зупинена. Важко сказати, чи була завершена ця робота у повоєнний час. Адже слідче провадження не зупинялося, і воєнні роки додали в архів держбезпеки ще сотні тисяч справ.

⁷ ЦА ФСБ, ф. 66, оп. 1-т, д. 128-в.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

Водночас, «компрометуюча» інформація, що була опрацьована, а також прізвища осіб, які були взяті на персональний картотечний облік, були затребуваними і широко використовувалися. Наприклад, ці матеріали стали у нагоді під час арештів, проведених по «Ленінградській справі». Так, 30 липня 1949 р. міністр держбезпеки СРСР В. Абакумов направив Й. Сталіну доповідну записку № 5732/А про наявні в «особливій папці» архіву МДБ СРСР матеріали про М. Вознесенського і О. Кузнецова, що були зібрані ще у період 1936–1939 рр. Це донесення про «близькі зв'язки Вознесенського із викритими ворогами» під час його навчання в Інституті червоної професури, зокрема про те, що у 1934 р. він «підтримував тезу про неможливість побудови комунізму в одній, окремо взятій країні». О. Кузнецов, за свідченнями заарештованих, проходив як «троцькіст», який, маючи дійсне членство Новгородського повітового комітету партії, у 1925–1926 рр. займав «хитку позицію», а потім був учасником організації «правих». В. Абакумов запевняв Й. Сталіна:

«Нами при розслідуванні ці свідчення будуть використані»¹⁰.

Під арешт будь-якого значного функціонера можна було підвести вагому базу задокументованих свідчень за період 1937–1938 рр., що викривали його у приналежності до ворожої змови. Із МДБ СРСР до ЦК ВКП(б) періодично надсилалися матеріали стосовно того чи іншого партійно-радянського функціонера. Так, 11 вересня 1951 р. міністр держбезпеки СРСР С. Ігнат'єв листом № 327/І інформував секретаря ЦК ВКП(б) М. Сулова про наявні у МДБ СРСР матеріали стосовно академіка І. Мінца. Йшлося про свідчення арештованих у 1937–1938 рр., які зазначали, що І. Мінц входив до групи, що за завданням К. Радека готувала насильницьке усунення від керівництва Й. Сталіна. Також акцентувалася увага, що І. Мінц – колишній троцькіст, входив до складу «контрреволюційної групи на історичному фронті». Він нібито у 1924 р. допомагав Г. Зінов'єву редагувати доповіді в Інституті червоної професури. Згодом, на основі цих доповідей, була підготовлена книга Г. Зінов'єва

¹⁰ ЦА ФСБ, ф. 4-ос, оп. 7, д. 11, л. 48–50.

«Ленінізм». У листі С. Ігнат'єва цитувалися свідчення голови Всесоюзного товариства винахідників, відомого радянського діяча А. Халатова від 1937 р., що І. Мінц у 1933 р. належав до «правих». Водночас, у доповідній записці зазначалися нові факти «контрреволюційної роботи». Зокрема, у 1948–1949 рр. І. Мінц був підданий критиці за «антипатріотизм в історичній науці», після чого його відсторонили від наукової та викладацької роботи в Інституті історії АН СРСР, Московському університеті та Академії суспільних наук. Як зазначалося у записці, у червні 1948 р. І. Мінц висловлював антирадянські наклепницькі вигадки, ніби у СРСР переслідують євреїв¹¹. Незрозуміло, із чієї ініціативи було направлено цю доповідну записку. Чи просив про це секретар ЦК М. Сулов, чи ні? Але нині відомо, що І. Мінц не постраждав.

Розчищення архівів

Після смерті Й. Сталіна та арешту Л. Берії перед кремлівським керівництвом постало серйозне питання – що робити з цим величезним Луб'янським масивом документів і картотеками на мільйони радянських громадян? Вже 21 листопада 1953 р. у доповідній записці голові Ради Міністрів Г. Маленкову і першому секретарю ЦК КПРС М. Хрущову керівники МВС СРСР повідомляли, що на оперативному обліку у МВС СРСР перебувало 26 млн осіб¹², у центральному архіві зберігається понад 6 млн справ, у тому числі слідчі, агентурні справи, особові справи агентури, матеріали перевірки осіб. Водночас, «матеріали, що знаходилися в архіві і картотеках від моменту організації ВЧК, не перевірялися і не розчищувалися»¹³. Керівники МВС пропонували «навести порядок в оперативному обліку» і провести заходи «з розчищення архівів».

¹¹ ЦА ФСБ, ф. 4-ос, оп. 9, д. 18, л. 223–231.

¹² Ця кількість включала також справи кримінальних злочинців. Згодом, у матеріалах КДБ СРСР за 1954 р. зазначалося, що довідкова картотека на арештованих політичних і кримінальних злочинців починає датуватися із 1918 р. і налічує 28 млн карток. Див.: ЦА ФСБ, ф. 5-ос, оп. 1, д. 35.

¹³ ЦА ФСБ, ф. 4-ос, оп. 11, д. 16, л. 102–139.

Масштаби охоплення радянського населення чекістських наглядом дійсно вражали. Станом на березень 1954 р. у центральному архіві КДБ СРСР картотека обліку осіб по справах 2 головного управління (контррозвідка) КДБ СРСР налічувала 4 млн карток, а картотека осіб, оголошених у всесоюзний розшук – 430 тис. карток¹⁴.

Цілком зрозуміло, що у першу чергу кремлівські очільники ухвалили рішення про компрометуючі матеріали на високопоставлених партійних, радянських і військових працівників. Голова КДБ СРСР І. Серов, за директивою М. Хрущова, у липні 1954 р. знищив майже весь «особовий архів» Л. Берії і матеріали, що накопичилися за часів Й. Сталіна у загальному відділі ЦК партії¹⁵. Співробітники держбезпеки спалили безцінні збірки документів, що були переконливим і яскравим свідченням про людей сталінської верхівки і пануючі у цьому колі звичаї. У списках знищених матеріалів чимало цікавого: справа-формуляр¹⁶ на Георгія Димитрова, шість тек матеріалів на М. Кагановича, вісім томів справи «Осине гніздо» – на дружину Поліну Жемчужину (дружину В. Молотова), справа-формуляр на Вільгельма Піка, справа-формуляр на Г. Маленкова, справа спецперевірки на О. Єпішева, матеріали на М. Сулова, М. Сабурова, П. Поспелова, М. Первухіна, агентурна справа на М. Шверника, 261 сторінка «різного листування» про М. Хрущова, матеріали про М. Калініна, матеріали розробки на М. Булганіна (про його зв'язки з О. Риковим та участь у «шкідництві»), матеріали прослуховування й агентурні донесення про К. Ворошилова, матеріали розробки на А. Щербакова тощо¹⁷.

Спочатку сенс проведеного знищення справ полягав у тому, щоб позбутися від безлічі агентурних справ і картотек, що акумулювали підсумки терору 1937–1938 рр., під час якого були зібрані свідчення на десятки тисяч громадян. Ті, на кого такі

¹⁴ ЦА ФСБ, ф. 5-ос, оп. 1, д. 35.

¹⁵ *Волкогонов Д.А. Семь вождей.* – М. 1996. – Кн. 1. – С. 356.

¹⁶ Справа-формуляр – агентурна-облікова справа на конкретну особу.

¹⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 171, д. 475, л. 61–70.

свідчення надійшли, бралися на оперативний облік, їхні імена потрапляли до картотеки, їх роками могли розробляти органи держбезпеки. Тобто накопичувався матеріал, що міг бути у будь-який момент використаний для обґрунтування арешту.

І. Серов 1 лютого 1955 р. направив до ЦК КПРС записку за № 247-с про виконання постанови ЦК від 12 березня 1954 р. «Про завдання КДБ». Зокрема, серед завдань був перегляд оперативних архівів як в центрі, так і на місцях, а також остаточного звільнення від справ, що були відкриті на підставі малозначних і неперевірених матеріалів. У КДБ СРСР були підписані відповідні накази. За період із березня 1954 р. до 1 січня 1955 р., писав І. Серов, були переглянуті 1 200 460 справ. У результаті зняли із оперативного обліку 627 216 осіб, знищено 331 398 справ (з них по центральному апарату КДБ СРСР спалили 25 880 справ, зняли із оперативного обліку 43 032 особи). Крім того, раніше, у період з серпня 1953 р. до березня 1954 р., зняли із оперативного обліку 1 140 435 осіб. І. Серов повідомляв, що робота з перегляду справ оперативного обліку проводиться у координації з Центральною та місцевими комісіями, створеними згідно з постановою ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. для перегляду архівно-кримінальних справ репресованих громадян. У разі скасування комісіями судових рішень або їхньої перекваліфікації – органи КДБ СРСР знімали з оперативного обліку осіб, що проходили по слідчих і агентурних матеріалах цих кримінальних справ. На завершення І. Серов писав:

«Робота з перегляду оперативного обліку контролюється керівництвом КДБ і буде завершена у встановлений термін»¹⁸.

Рапортуючи до ЦК КПРС на початку 1956 р. про проведений «розгляд оперативних документів минулих років», І. Серов нібито переслідував шляхетну мету. Він писав, що документи знищено «на понад 6 мільйонів радянських громадян» і таким чином з них «знята пляма політичної недовіри»¹⁹. Отже, ще до XX з'їзду КПРС «нове» радянське керівництво позбулося сталін-

¹⁸ ЦА ФСБ, ф. 5-ос, оп. 2, д. 4, л. 295–296.

¹⁹ Там же, оп. 3, д. 37, л. 359.

ської спадщини – архівних матеріалів, які Й. Сталін найбільше цінував й оберігав.

Згадана ухвала президії ЦК КПРС П.54/49 від 12 березня 1954 р. про завдання КДБ СРСР у частині перегляду оперативних обліків та припинення агентурних справ і розробок, відкритих на малозначущих підставах, була дубльована наказом КДБ СРСР № 00405 від 20 липня 1954 р. «Про завдання органів КДБ». Вимога партії щодо «розчищення архівів» була прийнята до неухильного виконання.

Практика знищення документів оперативного обліку після певних граничних термінів зберігання була закріплена у 1954 р. наказом № 00511 від 12 серпня 1954 р. із оголошенням інструкції «Про порядок прийому, систематизації, зберігання і ревізії оперативних архівів в органах КДБ при РМ СРСР» і переліку основних оперативних матеріалів і справ органів держбезпеки, із зазначенням термінів архівного зберігання.

У наступні роки у наказах КДБ СРСР, що регламентували документообіг у системі органів держбезпеки СРСР, простежувалася чітка тенденція до зменшення термінів зберігання справ оперативного обліку у відомчому архіві. Нині відомі накази КДБ СРСР про затвердження переліку матеріалів, що утворювалися під час їхньої агентурно-оперативної і слідчої діяльності, і термінів їхнього зберігання – це № 00346 від 18 листопада 1961 р.²⁰, № 00185 від 10 грудня 1979 р.²¹ і № 00150 від 24 листопада 1990 р.²²

Для порівняння варто навести позиції двох останніх наказів (1979 і 1990 рр.) у частині регламентації термінів зберігання певних типів справ, включаючи справи оперативного обліку (див. табл. 1).

Політичні зміни у СРСР під час «перебудови», створення значної кількості неурядових громадських організацій, широка громадська дискусія про порушення органами державної безпеки конституційних основ радянської держави підштовху-

²⁰ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 165.

²¹ Там само, спр. 29.

²² Там само, спр. 78, арк. 10–33.

**Терміни зберігання справ КДБ СРСР
згідно із наказами № 00185 від 10 грудня 1979 р. та
№ 00150 від 24 листопада 1990 р. КДБ СРСР**

Таблиця 1

Тип справи	Наказ, що регламентує терміни зберігання	Терміни зберігання після здавання до архіву
1	2	3
Матеріали про службові зловживання і недбале ставлення до службових обов'язків	1979	20 років
	1990	До архіву не здаються, зберігаються тільки у підрозділі 3 роки
Особові справи агентів, які брали участь в оперативній розробці великих антирадянських та інших ворожих організацій	1979	Зберігаються постійно
	1990	До архіву не здаються, знищуються у підрозділі після припинення зв'язку із агентом
Особові справи агентів	1979	Після досягнення чоловіками 70-річного віку, жінками 65-річного віку
	1990	До архіву не здаються, знищуються у підрозділі після припинення зв'язку із агентом ²³
Робочі справи агентів і резидентів	1979	10 років
	1990	До архіву не здаються, знищуються у підрозділі після припинення зв'язку із агентом

²³ Для особових і робочих справ агентів у наказі 1990 р. зроблена примітка: «[...] крім особливо цінної агентури, згідно із постановою місцевих органів КДБ».

1	2	3
Справи оперативного обліку на антирадянські ворожі організації і на пов'язаних із ними осіб, на співробітників посольств і представництв капіталістичних країн	1979	Постійно
	1990	Після досягнення чоловіками 70-річного віку, жінками 65-річного віку
Справи оперативного обліку, за якими розпочато кримінальне провадження	1979	Так само, як кримінальні справи, а при відсутності кримінальної справи – постійно
	1990	Не зберігаються
Літерні справи на іноземців, які тимчасово приїздили до СРСР у складі делегацій та як туристи, що провадилися оперативними підрозділами центрального апарату КДБ	1979	Постійно
	1990	Не більше 10 років
Журнали обліку внутрішньокамерних агентів	1979	Постійно
	1990	Не зберігаються
Листування із партійними органами про призначення і затвердження керівних співробітників органів КДБ	1979	Постійно
	1990	Зберігаються 10 років у підрозділі без здавання до архіву

вали керівників радянської держбезпеки до думки про необхідність заспокоїти громадськість. Вони вирішили провести «косметичні» організаційні процедури, наприклад, перейменувати 5 управління КДБ СРСР в управління «по захисту радянського конституційного ладу». Але в умовах наростаючої критики КДБ СРСР це не рятувало від небезпеки. Варто було всіма засобами не допустити витоку будь-якої інформації про дійсний масштаб діяльності співробітників «п'ятірки» проти вільнодум-

них радянських громадян. Знову, як і в роки після смерті Й. Сталіна, було ухвалено рішення позбутися значної частини архівних агентурно-оперативних матеріалів. Як говориться – і кінці у воду. Рішення це ухвалювалося партійно-радянськими діячами непросто. Це яскраво простежується на прикладі справи оперативної розробки академіка А. Сахарова.

До середини 1988 р. у 5 управлінні КДБ СРСР, що займалося стеженням за інтелігенцією і боротьбою з дисидентами, накопичилася величезна кількість оперативних матеріалів – донесення агентів, зведення зовнішнього спостереження, записи підслуханих розмов, перехоплених листів, вилучені рукописи тощо. Зокрема, у справі А. Сахарова ці матеріали налічували близько 200 томів. Академіку А. Сахарову співробітники держбезпеки надали псевдонім «Аскет» (у 1988 р. – «Аскольд»), а його дружині О. Боннер – «Лисиця». Агентурно-оперативну роботу стосовно родини А. Сахарова проводили співробітники 9 відділу 5 управління КДБ СРСР. Цей відділ проводив «оперативні розробки» найбільш важливих персон дисидентського руху. Хоча після повернення А. Сахарова із заслання оперативна робота проти нього проводилася у 1987–1989 рр. в основному у руслі фіксації фактів його правозахисної активності, проте у січні 1988 р. була зроблена спроба розмови співробітників КДБ з академіком. У звіті 5 управління за січень 1988 р. цитувався запис про «проведену профілактичну бесіду із чоловіком об'єкта ДОР²⁴ «Лисиця».

Разом з тим, набуття А. Сахаровим офіційного статусу призвело до того, що відразу після завершення роботи XIX партійної конференції 4 липня 1988 р. співробітники 9 відділу 5 управління зробили спритний тактичний хід. Вони формально закрили провадження оперативної справи «Аскольд» (на А. Сахарова) та долучили всі матеріали до оперативної справи «Лисиці». Таким чином, формально справа на А. Сахарова співробітниками держбезпеки не провадилася, хоча матеріали продовжували накопичуватися у справі оперативної розробки його дружини. Отже, керівництво КДБ СРСР не бачило великої різниці між ни-

²⁴ ДОР – справа додаткової оперативної розробки.

ми і процедура приєднання матеріалів оперативної розробки А. Сахарова до справи його дружини – це лише формальне страхування на майбутнє²⁵.

Але навіть після обрання у березні 1989 р. А. Сахарова народним депутатом СРСР КДБ не припинив стежити за ним. Це суперечило ухваленим керівництвом КДБ СРСР інструкціям про заборону будь-якої оперативної роботи стосовно партійно-радянських керівників і депутатів рад усіх рівнів. Лише у вересні 1989 р. справу оперативної розробки на «Лисицю» (О. Боннер) загальним об'ємом 577 томів, де зберігалися матеріали на А. Сахарова, припинили і знищили²⁶. У акті зазначалося, що поступове знищення окремих томів з оперативної справи Сахарова-Боннер почалося вже 17 жовтня 1988 р. У постанові начальника 1 відділення 9 відділу 5 управління КДБ СРСР полковника А. Шевчука причиною припинення справи було те, що «матеріали справи втратили свою актуальність».

Масове знищення справ оперативного обліку (ДОР, ДГОР²⁷, ДОП²⁸ т. д.) за забарвленням «антирадянська агітація і пропаганда», завершених і зданих 5 управлінням КДБ до архіву, почалося у квітні 1989 р., після ухвалення нової редакції ст. 70 і скасування ст. 190-1 КК РРФСР (і аналогічних до них у кримінальних кодексах союзних республік), що передбачали покарання за «антирадянську агітацію» і поширення відомостей, що «ганьблять радянський суспільний і державний лад». Голова КДБ СРСР В. Крючков розпорядився знищити в архівах КДБ СРСР всі справи оперативного обліку, відкриті за ознаками цих кримінальних статей. У центральному архіві КДБ СРСР збереглися акти на знищення багатотомного ДОР «Павук» (О. Солже-ніцин), ДОР «Гранін» (В. Войновича) і ще багатьох сотень ана-

²⁵ Інформація з офіційного акту про справу оперативної розробки на А. Сахарова і О. Боннер, переданого у 1991 р. О. Боннер. Зберігається в архіві музею А. Сахарова.

²⁶ Див. акт про знищення справ в архіві музею А. Сахарова.

²⁷ ДГОР – справа додаткової групової оперативної розробки.

²⁸ ДОП – справа додаткової оперативної перевірки.

логічних справ на діячів літератури, науки, мистецтва і пересічних громадян.

Разом з тим, у Центральному оперативному архіві КДБ СРСР до 1991 р. збереглися діловодні документи 5 управління – управління «З» КДБ СРСР. Це плани і щомісячні звіти про агентурно-оперативну роботу, доповідні записки керівництву КДБ СРСР і ЦК КПРС, накази, розпорядження начальника 5 управління тощо. Ці збережені після краху КДБ СРСР архівні документи дають певне уявлення про повсякденну роботу «п'ятірки», про перебіг важливих оперативних розробок, наявність та зміст «літерних справ», підготовлених і реалізованих вербуваннях. Зрозуміло, це лише невеликий пласт колишнього величезного документального масиву комуністичних спецслужб. Водночас, навіть наявних документів достатньо для наочного доказу антиконституційного характеру діяльності співробітників КДБ СРСР і систематичного порушення прав людини у СРСР.

Хвилювали голову КДБ СРСР В. Крючкова і зовнішньополітичні події. Крах комуністичної системи у країнах Східної Європи, безславний кінець «німецького соціалізму» у НДР і розгром «Штазі» – все це змушувало задуматися про долю архіву КДБ СРСР. В. Крючков явно занервував. Свідченням прояву страху і нервозності став підписаний ним у вересні 1990 р. наказ КДБ СРСР № 00111 про повне знищення в архівах особових і робочих справ агентури держбезпеки, проведення інших заходів щодо «розчищення архівів»²⁹. Роком раніше, навіть у внутрішніх цілком таємних звітах підрозділів КДБ СРСР, агентів стали сором'язливо називати «негласними помічниками».

Вересневий (1990 р.) наказ КДБ СРСР № 00111 про повне знищення в архівах справ на агентів (за винятком особливо цінних і тих, що мали історичне значення) і підписаний наступний за ним наказ КДБ СРСР № 00150 від 24 листопада 1990 р. не були реалізовані у повному обсязі до серпня 1991 г. Не вистачило часу, а в серпні після провалу «ГКЧП» знищення архівних документів КДБ СРСР було призупинено.

²⁹ Петров Н.В. Политика руководства КГБ в отношении архивного дела была преступной... // Карта. Рязань. – 1993. – № 1. – С. 4–7.

Комісія по архівах

На сьогодні у наукової громадськості немає чіткого уявлення ні про структуру архівів колишнього КДБ, ні про склад його фондів. Навіть загальний обсяг збережених документів точно невідомий. У 1991–1993 рр. працювала організована, згідно постанови Верховної Ради РРФСР, Комісія з приймання-передачі архівів КПРС і КДБ на державне зберігання. Представники архіву держбезпеки повідомляли на засіданнях Комісії суперечливі відомості, як про кількість філій центрального архіву, так і про кількість та обсяг їхніх фондів.

Як зазначалося, архіви комуністичної спецслужби зазнали ретельної чистки у середині 1950-х рр. Станом на момент утворення КДБ (березень 1954 р.) Центральний оперативний архів налічував 5 млн 713 тис. одиниць зберігання³⁰. Серед них близько 1,5 млн справ загального діловодства, 1 млн 783 тис. архівно-кримінальних справ³¹, 360 тис. особових справ співробітників ВНК–КДГБ, 375 тис. справ оперативної розробки та перевірки (так звані «досьє» на громадян) і 475 тис. справ агентів³² (особових і робочих)³³, 70 тис. «оперативних» справ апарату зовнішньої розвідки, 900 тис. справ на осіб, що виїжджали

³⁰ Це без врахування обсягів архівів, що зберігалися у територіальних управліннях КДБ. Див.: ЦА ФСБ, ф. 5-ос, оп. 1, д. 35.

³¹ Значна частина архівно-кримінальних справ, що зберігалися у т. зв. «Особливому архіві», стосувалася періоду масових операцій НКВС 1937–1938 рр. Тоді всі кримінальні справи, фігуранти яких були засуджені позасудовими органами (трійками, комісією НКВС і Прокурора СРСР), із територіальних НКВС–УНКВС пересилалися на зберігання до Москви у 1 спецвідділ НКВС. У 1953–1954 рр. цей фонд був розформований і кримінальні справи відправлені на зберігання до територіальних органів КДБ СРСР за місцем відкриття провадження.

³² У цей же час в архіві Московського обласного управління КДБ зберігалося ще понад 250 тис. особових справ агентів й інформаторів. Виходячи із загальної кількості агентурних справ, начальник Московського УКДБ М. Крайнов заявив у червні 1954 р. на Всесоюзній нараді керівних співробітників КДБ СРСР, що «у місті Москві і Московській області була завербована майже кожна десята особа». Див.: ЦА ФСБ, ф. 5-ос, оп. 1, д. 33, л. 14–15.

³³ У робочій справі агента містилися його донесення.

за кордон і в'їжджали до СРСР, починаючи із 1922 р.³⁴, і 280 тис. справ «спецперевірки» на осіб, що виїжджали за кордон.

Про масштаби знищення документів держбезпеки у 1954–1955 рр. і у наступний період, коли номенклатура справ постійного зберігання була помітно звужена, а «чистка» архівів стала регулярним заходом, може свідчити кількість архівних справ колишнього КДБ, що уціліли до серпня 1991 р. Згідно із офіційними відомостями, наданими Комісії щодо архівів КПРС і КДБ³⁵, у 1991 р. обсяг центрального архіву КДБ склав лише 654 300 справ. Причому, тільки 167,8 тис. справ зберігалися у Москві (і підмосковному сховищі)³⁶, а переважна їхня частина була зосереджена у філіях: Саратовській (60 тис.), Омській (363 тис.)³⁷ і Володимирській (63,5 тис.)³⁸. Як бачимо, у порівнянні з 1954 р. відбулося досить відчутне зменшення кількості архівних документів. У центральному архіві залишилося на зберіганні лише 75 тис. архівно-кримінальних справ³⁹. До них можна долучити ще деякі категорії таких самих справ, що зберігалися у філіях: у Володимирській – 29,5 тис. справ на «німецьких військових злочинців», Омській – 128 тис. справ на німців, «затриманих на території Німеччини» у повоєнний час.

Загальний обсяг архівних документів КДБ на момент розпаду СРСР склав 9,5 млн справ, з яких у РРФСР знаходилося 4,8 млн справ. Рішення про практичні заходи щодо передачі архівів КДБ

³⁴ Практично вся ця категорія справ незабаром була знищена.

³⁵ Інформація про місцезнаходження філій центрального архіву КДБ опублікована у журналі Карта, Рязань. – 1993. – № 1. – С. 7. Див. також: INDEX – досье на цензуру. – 1997. – № 1. – С. 96.

³⁶ За усно повідомленою співробітниками центрального архіву КДБ СРСР інформацією, наприкінці 1991 р., там знаходилося понад 270 тис. справ.

³⁷ За іншими, уточненими даними, в 1991 р. в Омській філії зберігалася вдвічі більша кількість справ.

³⁸ У 1992–1993 рр., через передачу місцевому єпархіальному управлінню будівель колишнього Богородице-Різдвяного монастиря, архів КДБ СРСР, що розміщувався тут, був перевезений до Підмосков'я.

³⁹ Із них приблизно 6 тис. справ, за якими не було ухвалено рішення про реабілітацію або у реабілітації було відмовлено.

СРСР на державне зберігання було ухвалене Комісією про прийом-передачу архівів КПРС і КДБ вже у січні 1992 р.⁴⁰ Насамперед, було визначено «вік» переданих матеріалів – 15 років⁴¹. Матеріали з терміном давності менше 15 років залишалися на тимчасовому зберіганні у відомстві. Виняток з цього правила становили «архівні матеріали по тих напрямках діяльності органів держбезпеки, що були припинені через їхню невідповідності новому законодавству і Конституції РФ». Ці документи підлягали передачі незалежно від терміну давності – тобто раніше за 15 років, і безпосередньо з оперативних підрозділів, де вони утворилися, минаючи відомчий архів, якщо не були туди здані до того часу⁴². Також виняток було зроблено, але у бік збільшення термінів зберігання у відомчому архіві, для документів (наказів, розпоряджень тощо), що містили «діючий регламент оперативно-агентурної роботи». Але збільшення терміну їхнього зберігання у відомстві не мав перевищувати 30 років. Йшлося про те, що за 30 років нормативна база, що регламентувала цей вид діяльності спецслужби, повинна неодмінно оновитися.

Також чітко був визначений склад документів, що передавалися:

- фільтраційно-перевірочні справи на радянських громадян, що були у полоні або вигнані до Німеччини;
- архівно-кримінальні справи на реабілітованих або тих, хто потрапив під дію нового закону про реабілітацію⁴³;

⁴⁰ Оpubліковано: Карта, Рязань. – 1993. – № 1. – С. 6–7.

⁴¹ Ця цифра обрана Комісією не випадково. Саме такий термін зберігання документів у міністерствах і відомствах СРСР був встановлений у затверджених ще у 1986 р. типових правилах роботи відомчих архівів.

⁴² Йдеться про документи колишнього 5 управління КДБ СРСР, що протидіяло інакомисленню і дисидентам і мало офіційну назву – управління по боротьбі з ідеологічною диверсією.

⁴³ Закон РСФСР «О реабилитации жертв политических репрессий» був ухвалений 18 жовтня 1991 р. Див.: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 194–205.

- особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки з терміном давності 30 і більше років з моменту здачі до архіву;
- фонди «секретного» діловодства. До них відносилися матеріали секретаріату і структурних підрозділів держбезпеки, такі як: розпорядчі документи, листування, плани і звіти, інформаційні та статистичні матеріали, протоколи нарад і засідань, контрольно-наглядові справи, матеріали довідкового характеру, що долучалися до цього масиву – так звані «колекційні фонди» (деякі категорії обліково-перевірочних справ, трофейні матеріали, колекції фотографій і друкованих матеріалів тощо).

Це рішення не передбачало будь-яких окремих етапів або термінів виконання. Але його практична реалізація одразу наштовхувалася на опір керівництва Міністерства безпеки (МБ РФ) – правонаступника КДБ. У результаті закулісної метушні⁴⁴ наприкінці січня – початку лютого 1992 р. при підготовці тексту спільного листа міністра безпеки Віктора Баранникова і голови Комітету у справах архівів Рудольфа Піхої, адресованого територіальним органам МБ і Комітету у справах архівів, як компроміс був визначений перший етап передачі – передавалися тільки фільтраційно-перевірочні справи й архівно-кримінальні справи. Решта документації повинна була передаватися у наступну чергу. Термін виконання першого етапу передачі був визначений до 1 серпня 1992 р. До другого етапу справа не дійшла. Та й перший був виконаний не всюди і, часом, у більш пізні терміни. Так, архівно-кримінальні і фільтраційно-перевірочні справи із архіву Московського УФСБ були передані до державних архівів лише у 1995 р.⁴⁵ Перешкодою до передачі була нібито відсутність приміщень в УФСБ для зберігання цих

⁴⁴ Найбільш вагомий аргумент був про «неготовність» архівної служби до прийняття великого обсягу документів через відсутність приміщень, кадрів і достатнього фінансування.

⁴⁵ Архівно-кримінальні справи надійшли на зберігання до ГАРФ, а фільтраційно-перевірочні справи до Центру зберігання історико-документальних колекцій, нині - Російський державний військовий архів.

справ⁴⁶. Архівно-кримінальні справи центрального архіву ФСБ, як і раніше, залишаються на місці.

Згідно із рішенням Комісії від 24 січня 1992 р., була продовжена робота по вивченню і виробленню пропозицій про місце зберігання і можливе наукове використання інших категорій справ. Йшлося, перш за все, про справи оперативного обліку (так звані досьє на громадян), інші аналогічні оперативні матеріали і нечисленні збережені в архіві КДБ СРСР особові робочі справи агентів органів держбезпеки. Загальний обсяг архівних справ цієї категорії був незначний. Наприклад, у Московському КДБ збереглося 9,4 тис. справ оперативного обліку та лише близько 3,5 тис. особових справ агентів. Як вже зазначалося, переважна більшість цих справ у центральному архіві і територіальних підрозділах були знищені у 1989–1991 рр.

Тим часом, у січні–березні 1992 р. у російських політичних колах всерйоз дебатовалося питання про люстрацію агентів і гласних співробітників колишнього КДБ СРСР. На жаль, переважачою (навіть серед «демократів») стала думка про передчасність або навіть небезпеку подібного рішення. Всерйоз висловлювалися побоювання про неминучу кампанію «полювання на відьом»⁴⁷. Разом з тим, розробка і ухвалення рішення про оприлюднення у тій чи іншій формі матеріалів «досьє на громадян» і, як наслідок цього, розкриття імен агентів держбезпеки, було поза компетенцією Комісії про прийом-передачу архівів КППС і КДБ. Тут повинно було ухвалюватися лише політичне рішення на найвищому рівні (Президентом або Верховною Радою Російської Федерації). Однак, крім палких дискусій у певних політичних колах, не проводилося ніякої реальної законотворчої

⁴⁶ Будинок по вул. Велика Луб'янка, 14, де раніше розташовувалися службові приміщення Московського УФСБ і сховища, де зберігалися ці справами, було передано муніципалітету м. Москва.

⁴⁷ Слід додати, що «полювання на відьом» передбачає, по суті, переслідування невинних. Цього ніхто робити не збирався. Адже для цього слід відкривати і ретельно вивчати архівні матеріали, щоб встановити справжню картину, характер і мотивацію політичних репресій і назвати імена не тільки постраждалих, а й імена тих, хто провів репресії, порушував права людини (та їх таємних помічників).

роботи у цьому напрямі. Водночас, близькі до спецслужб консервативно налаштовані депутати поспіхом розробляли інший закон, який дозволив би, як і раніше, зберігати подібні справи засекреченими. Такий акт, що отримав статус Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», був ухвалений у квітні 1992 р. Нова, значно жорсткіша редакція цього закону, була ухвалена Державною Думою 5 липня 1995 р.⁴⁸ Згідно з цим Законом, всі відомості щодо агентурно-оперативної діяльності й імена осіб, які співпрацювали на таємній основі з органами, що здійснювали цю діяльність, були оголошені «державною таємницею». Цей Закон став серйозним гальмом у подальшій роботі Комісії про прийом-передачу архівів КПРС і КДБ для вивчення можливості прийому-передачі всього комплексу оперативно-облікових документів КДБ СРСР на державне зберігання й їхнього наукового вивчення.

Протидія курсу на відкритість і розсекречення архівних документів поволі розвивалася на тлі низки скандалів, пов'язаних з оприлюдненням тих чи інших «сенсаційних» матеріалів. Слід зазначити, ці скандали неабияк живили цю протидію. Нині важко позбутися думки, що частина цих скандалів була організована цілком свідомо. Особливо, коли йдеться про нібито «витік», а насправді – передачу за готівкові кошти західним журналістам документів з архівів спецслужб, організований самими же відставними або діючими співробітниками держбезпеки. Сенс подібних акцій цілком зрозумілий. Жертвуючи досить безпечними або такими, що втратили свою актуальність, документами, спецслужба вбивала відразу двох зайців – отримує гроші і, одночасно, створює необхідне тло обурення і вимог «наведення порядку». Дійшло навіть до офіційних угод між Агентством Федеральної Безпеки (АФБ)⁴⁹ й американською телевізійною

⁴⁸ Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. – 1992. – № 17. (23 апр.). – Ст. 892; Собрание законодательства Российской Федерации. – 1995. – № 33. – Ст. 3349.

⁴⁹ АФБ Росії було створено 26 листопада 1991 р. шляхом реорганізації КДБ РРФСР і проіснувало до 24 січня 1992 р., коли увійшло до складу новоствореного Міністерство безпеки РФ.

фірмою «Девіс ентертеймент» про зйомку телефільмів і серіалів «на основі надсекретних досьє»⁵⁰. Також мішенню для критики стала передача представникам ФРН деяких матеріалів з досьє на посла нацистської Німеччини Вернера фон Шуленберга. Але ця передача матеріалів відбулася ще у червні 1991 р., коли ні про яку безконтрольність у справах КДБ або самодіяльність його архівних співробітників взагалі не йшлося. Але навіть досвідчені вітчизняні журналісти потрапили на цю «вудку», вважаючи, що йдеться про безконтрольний і стихійний процес⁵¹. Поза всяким сумнівом, у той же час відбувалися стихійні скандали. Наприклад, публікації звітів 5 управління КДБ СРСР, що містили псевдоніми агентів, узятих з матеріалів Комісії Верховної Ради, що розслідувала причини і обставини серпневого путчу 1991 р.⁵² Члени цієї Комісії працювали у цент-

⁵⁰ Известия. – 1992. – 17 января; Вечерняя Москва. – 1992. – 22 января. У цей момент АФБ, від імені якого, як повідомлялося в газетах, була надана гарантія передачі документів, не розпоряджалося фондами центрального архіву колишнього КДБ. Цей архів до 19 грудня 1991 р. входив до складу Міжреспубліканської служби безпеки на чолі з Бакатінім. 24 січня 1992 р., мінаючи АФБ, відразу увійшов до складу МБ РФ. Грудневий (1991 р.) Указ Б. Єльцина про створення об'єднаного Міністерства безпеки і внутрішніх справ (МБВД) Росії, до якого мало увійти і АФБ, був оскаржений у Конституційному Суді і не був реалізований, а через це ніяк не позначився на підпорядкованості центрального архіву.

⁵¹ Максимова Э. «Пока архивы КГБ без хозяина, секреты уплываю на Запад» // Известия – 1992 – 24 января. Герой цієї публікації, відставний генерал-лейтенант радянської розвідки С. Кондрашев, у своїй відповіді пояснив, що рішення про передачу документів було прийнято «керівниками КДБ». Тим часом, у редакційному коментарі газета надрукувала свідчення про безкоштовний характер угоди. Див.: Известия. – 1992. – 4 февраля.

⁵² «Как они работали с нами» // Россия. 1992 – № 4. – 22–28 января; «Верный раб ЧК» // Известия. – 1992. – 22 января. Див. також серію публікацій В. Кисельова – експерта «Комиссии по расследованию обстоятельств ГКЧП» у газеті «Аргументы и факты»: «Стук, стук, стук – я твой друг...» // Аргументы и факты. – 1992. – № 8–15. Згодом архівні матеріали цієї комісії були покладені в основу книги: *Урушадзе Г.Ф.* Выбранные места из переписки с врагами. – СПб., 1995.

ральному архіві КДБ восени 1991 р. Можна згадати і ряд інших історій, коли джерелом витоку стали державні архіви, де зберігалися «свіжі» документи КПРС⁵³. Але, тим не менше, вимоги наведення порядку надходили саме від відомств, яких у тій чи іншій мірі стосувалися скандальні газетні публікації.

Рішення, ухвалене у січні 1992 р., щодо передачі архівних матеріалів КДБ на державне зберігання, повністю не було виконано. Вже у 1993 р. Комісія про прийом-передачу архівів КПРС і КДБ припинила своє існування. Таким чином, був нереалізований і забутий серпневий (1991 р.) Указ Президента Б. Єльцина «Про архіви КДБ». Сьогодні, як і раніше, все зводиться до всесилля спецслужб (ФСБ, СВР та ін.). Як і у радянські часи, відомства самі вирішують всі питання зберігання і використання документів. Нині у Росії вже неможливий контроль і відсутні гарантії збереження архівних документів держбезпеки.

Petrov N. The Annihilation of Archival Documents of KGB of URSR (1954–1991)

The purpose of the article is to investigate the motivation and the background of the process of destroying a large number of documents of Communist intelligence services during 1954–1991.

Methodology and methods. The author used the hermeneutical approach to investigate the circumstances of formation, preservation of documental corpus and the process of destruction of the huge number of documents of Communist secret services. The author used problem-chronological, comparative-historical, statistical methods and method of generalization and systematization to achieve the goal of the survey.

Conclusions. Until recent times historians have not known the quantitative characteristics of the documental corpus of the of Communist secret services. The author highlighted the principal motives of the prolonged preservation of files with compromising information on both ordinary Soviet citizens and representatives of the party-Soviet apparatus during Stalin's rule. This data was collected mainly during the Great terror in 1937–1938 when arrested citizens were tortured physically and psychologically.

Following the cessation of mass terror, the available materials provided grounds for the immediate arrest of «compromised» citizens. In

⁵³ Див.: Козлов В., Локтева О. Архивная революция в России (1991–1996) // Свободная мысль. – 1997. – № 1. – С. 117–121.

times of Khrushchev's rule, that caused the mass destruction of Stalin-era documents. In particular, the files of operative accounting for the majority of Kremlin leaders, employees of the central and regional party-Soviet apparatus were burned. In order to prevent the accumulation of compromising information, the time limits for storing specific categories of operational accounting, personal and work agents' agents were introduced. The democratization of Eastern European countries in the second half of the 1980s, the seizure of the archive of the Ministry of State Security of the GDR led to the adoption of orders for mass destruction of certain categories of documents by the leadership of the KGB of the USSR. The collapse of the USSR halted the destruction of the documents. However, much of the documentary legacy of the communist special services was lost permanently.

Key words: Great Terror, Communist secret services, Cheka, MGB, KGB, archival documents.

REFERENCES

1. Kozlov, V. and Lokteva, O. (1997). *Arhivnaya revolyuciya v Rossii (1991–1996) // Svobodnaya mysl – Free Thought*, 1, 117–121 [in Russian].
2. Petrov, N.V. (1993). *Politika rukovodstva KGB v otnoshenii arhivnogo dela byla prestupnoj... Karta. Ryazan – Map, Ryazan*, 1, 4–7 [in Russian].
3. *Sbornik zakonodatelnyh i normativnyh aktov o repressiyah i rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (1993)*. Moskva [in Russian].
4. Urushadze, G.F. (1995). *Vybrannye mesta iz perepiski s vragami*. Sankt-Peterburg [in Russian].
5. Volkogonov, D.A. (1996). *Sem vozhdjev*. Vol. 1. Moskva [in Russian].